

Зоран Лакић

КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНА ДЈЕЛАТНОСТ ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ НА ОСЛОБОЂЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ У ЦРНОЈ ГОРИ (1943—1944)

Општа војно-политичка ситуација посљедњих мјесеци 1943. имала је снажног одраза и на прилике у Црној Гори. Капитулацијом Италије (9. X 1943. г.), однос ратујућих страна у Црној Гори знатно се изменио у корист народноослободилачког покрета. Партизанске снаге, које су се тих дана налазиле у Црној Гори, успјеле су да разоружају дијелове италијанске дивизије „Тауринензе“ који су се налазили код Никшића, на Чеву и у селу Гостиљу код Даниловграда. Разоружањем мањих италијанских јединица у околини Улциња и Петровца на Мору створена је слободна територија и у Црногорском приморју. Окупатор је, истина, брзом акцијом војних јединица из Херцеговине (правцем Жабљак—Никшић—Подгорица) и из Албаније (правцем Скадар—Подгорица и Скадар—Улцињ) прекинуо штри размах ослободилачке борбе у овом дијелу Црне Горе, али се, ипак, смјена окупаторских снага није могла безболно по њега завршити. Наиме, јединице II ударног корпуса НОВ Југославије, које су се главнином налазиле на територији источне Босне, извршиле су борбени покрет ка Црној Гори. У силовитом налету оне су ослободиле Пљевља, Бијело Поље, Колашин, Андријевицу, Беране, Жабљак, Велимље (код Никшића) и низ других мањих мјеста у сјеверном дијелу Црне Горе. На тај начин је створена знатна слободна територија.

Скоро истовремено, V црногорска пролетерска бригада, из састава II ударног корпуса, ликвидирала је у Острогу вођство црногорских четника (18. X 1943). Уништењем ове четничке групе на челу са Блажом Ђукановићем и Бајом Станишићем остварен је, поред војничког, и велики политички успјех. Од тог тренутка четници у Црној Гори нијесу више представљали никакву озбиљну политичку снагу.

У тим тренуцима војничких и политичких успјеха Народноослободилачке војске и народноослободилачког покрета у цјелини, долази до поновног формирања народноослободилачких одбора, позадинских команди и нових војних јединица (бригада).

Развитак народноослободилачког покрета добија пуни замах. У Колашину се 15. и 16. новембра 1943. године одржава Скупштина Земалског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке (ЗАВНО), која изабира ЗАВНО као највиши орган народне власти у Црној Гори.

Услови за интензивнији рад на слободној територији били су повољни. Настојећи да, колико је то било највише могуће, нормализују живот на ослобођеној територији, органи народне власти су се трудили да се и културно-просвјетној страни тога живота поклони одређена пажња. У вријеме када је проблем исхране војске и становништва био веома акутан и када је требало попунити проријеђене редове партизанских јединица и формирати нове бригаде, питање организације културнопросвјетног рада је морало доћи у други план. И поред свих успјеха које је НОП постигао, том питању се, макар у почетку, прилазило узгредно.¹ Па ипак, при средњим народноослободилачким одборима у Колашину, Андријевици и Беранама успјешно су почеле да раде културно-умјетничке групе, које су тих дана формиране. Ове групе су обилазиле села и општинске центре, у којима су давале приредбе: краћи пригодни комади, хорске пјесме, рецитације. Кроз програм приредби извођачи су преносили идеје народноослободилачке борбе и популарисали НОБ. Значај ових екипа, међутим, био је и у томе што су оне подстакле, а негдје и оживиле, културно-просвјетни рад и што су га правилно усмјериле.

Потребно је истаћи да је ово био само наставак културнопросвјетног рада са народом који је био прекинут у вријеме одсуствовања партизанских снага из Црне Горе (период: прољеће 1942. — јесен 1943. године). Јер, културно-просвјетни живот у Црној Гори почео је да се одвија одмах са стварањем прве слободне територије; он се развијао заједно са развојем оружане борбе, пролазио кроз њене падове и успоне — зависно од војничког успјеха устаника. Приликом прославе националних празника и празника међународног пролетаријата (8. март, 1. мај, 7. новембар и др.) биле су организоване приредбе. Њихови програми су били на скромној умјетничкој висини, што је и разумљиво с обзиром на ратне прилике и услове рада. Разноврстан културно-просвјетни рад 1943/44. године, треба истаћи, вуче коријене одраније; он је наставак а не почетак.²

¹ У првим извјештајима средњих и општинских народноослободилачких одбора (у даљем тексту — НОО) по разним секторима рада, активности на културно-просвјетном пољу обично би се исцрпла једном реченицом у извјештају. Касније се културно-просвјетној активности даје много више мјеста.

² Овај чланак третира културно-просвјетни рад на ослобођеној територији 1943/44. године у организацији, искључиво органа народне власти. Културно-просвјетни рад у војним јединицама, због обимности и разноврсности, заслужује посебну обраду.

Већ раније је истакнуто да су органи нове народне власти водили посебну бригу о културно-просвјетном уздицању маса, чим су то прилике дозвољавале. Већ 26. XI 1943. године Извршни одбор ЗАВНО-а Црне Горе и Боке упутио је циркуларно писмо свим народноослободилачким одборима у коме се каже:

„Народноослободилачки одбори дужни су да свим средствима развијају политичку свијест маса и уздижу њихов просвјетни и културни ниво. Ово је један од најважнијих задатака који стоје пред НОО. У том циљу НОО ће организовати политичке конференције и зборове по селима и општинама на којима ће се обавјештавати народ о политичкој ситуацији и успјесима народноослободилачке борбе, читати вијести и објашњавати циљеве НОБ-а. Сваки срески НОО треба да редовно, тј. по могућности сваког дана, а најмање два пута седмично, издаје добро урађене радио-вијести и разашиле их по свим општинама и селима у довољном броју примјерака. Срески и општински НОО водиће бригу о томе да вијести редовно долазе и у најзабаченија насеља. Вијести мора примати и ширити сваки сеоски НОО. . .

Општински и срески НОО ће у сарадњи са омладинским и женским организацијама основати културне домове у којима ће се држати предавања, приређивати усмене и зидне новине, организовати другарске вечери са погодним програмом (рецитације, позоришни комади, хорске пјесме и сл.). У културним домовима треба основати и читаонице и библиотеке са одабраним научним и белетристичким штивом.

Ради што успјешнијег и организованијег културно-пропагандног рада потребно је да срески НОО при својим пропагандним одсјецима оснују културне секције.

Срески НОО ће се старати да се позоришни комади, рецитације и усмене новине, које се приказују у средишту среза понове и по селима.

Народноослободилачки одбори ће се постарати да организују течајеве за неписмене, одрасле људе и жене.³

Сразмјерно условима, који увијек нијесу били једнаки у разним мјестима слободне територије, остваривани су одговарајући резултати у питањима која су задрала у домен културно-просвјетног рада. Но и поред сталне бриге органа народне власти и њиховог настојања да се овом питању, чим прије, приђе најозбиљније, може се рећи да се од Другог засједања ЗАВНО-а Црне Горе и Боке (у Колашину 16. II 1944. г.) културно-просвјетни рад одвија са више плана и успјеха.

Кључно питање овога рада било је отварање народних школа. Требало је постепено ликвидирати тешке последице рата и омогућити омладини да надокнади изгубљене школске године, а

³ Цитирани докуменат се налази у архиви Општинског комитета СКЈ Котор, која је архивски несређена.

истодобно испунити онај вакуум у културном животу народа који није био само оставштина рата. С тим у вези у записнику II засједања ЗАВНО-а Црне Горе и Боке се каже да „треба отвара-ти школе и формирати културне секције при среским одборима. Треба да се развије просвјета и култура у народу“. А у закључку са истог засједања се каже: „Треба приступити једном темељном просвјетном плану, стварању културних секција и културних домова.“⁴ Реализацију ових одлука требало је да организује просвјетни одсјек ЗАВНО-а.⁵ Извршни одбор ЗАВНО-а на својој VIII сједници (20. II 1944.) задужио је у име просвјетног одсјека, вијећника Радована Лалића „за питање школа и културних домова“. Већ 5. марта 1944. године просвјетни одсјек је био припремио упутства за отварање школа и алфабетских течајева и за формирање културно-просвјетних група. На наредној сједници Извршног одбора ЗАВНО-а (7. III 1944.) ова упутства су била усвојена и одобрена. Одмах потом она су упућена свим среским НОО. Како ће се то из даљег излагања видјети, она су се веома позитивно одразила на рад ових органа на терену.

Потребно је нагласити да је Национални комитет ослобођења Југославије пружао помоћ органима народне власти у Црној Гори у циљу обнављања културно-просвјетног рада и његовог постављања на нове основе. У писму које је Повјереништво за просвјету Националног комитета упутило 13. маја 1944. Извршном одбору ЗАВНО-а Црне Горе и Боке дају се упутства о структури просвјетних организација и начину њиховог дјеловања на терену. Каже се да је у ситуацији када народ сам одређује своју културу и властито одгој, тежиште просвјетне дјелатности у среским и општинским НОО, а тежиште просвјетне организације у Извршном одбору земаљског антифашистичког вијећа. Остварење непосредних задатака културно-просвјетног уздицања маса умногоме зависи од активности одјељења за просвјету која руководе цјелокупним просвјетним радом на свом подручју. Такође се инсистира на оснивању народнопросвјетних одбора — као оперативних органа среских и општинских НОО за питања културе и просвјете.⁶

Руководећи се горњим упутствима, Предсједништво Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења

⁴ Историјски институт НР Црне Горе (ИИЦГ), 2892 (VII 2—9/44) — записник сједница Извршног одбора ЗАВНО-а Црне Горе и Боке.

⁵ Просвјетни одсјек ЗАВНО-а Црне Горе и Боке формиран је на оснивачкој скупштини ЗАВНО-а у Колашину новембра 1943. године. За предсједника Одсјека изабран је Радован Лалић, професор Универзитета у Београду.

⁶ ИИЦГ, 9336/VII 1—6/44). У цитираном писму се каже да Одјељење при ЗАВНО-у треба да има 4 одсјека: за општеномодно просвјетовање, за школство, за културу и одсјек за просвјетну администрацију и персонал.

(ЦАСНО)⁷ је на својој првој радној сједници донијело одлуку о оснивању Одјељења за просвјету. За шефа Одјељења именован је прото Јово Радовић, а за референта Нико Павић.⁸ Касније су се при среским и општинским НОО формирали народнопросвјетни одбори.⁹ У народнопросвјетним одборима били су заступљени представници свих антифашистичких организација: Омладине, Народног фронта, АФЖ-а и др., затим представници родитеља и наставника. За председника одбора обично је биран члан народноослободилачког одбора који је био одговоран за просвјету. Сваки члан народнопросвјетног одбора био је непосредно задужен неким конкретним питањем из домена културно-просвјетног рада. А сви заједно, као један јединствени орган чланови овог одбора старали су се да повежу и обједине цјелокупну културну и просвјетну дјелатност на територији односно народноослободилачког одбора.

Рад народнопросвјетних одбора на васпитању народних маса одвијао се, углавном, преко широко организоване мреже аналфабетских и вечерњих течајева, преко културно-забавних приредби и партизанске штампе. Они су се, такође, старали за набавку свега што је било неопходно за нормалан рад школа: картије, оловки, таблица и другог школског прибора и намјештаја; водили су бригу и о смјештају самих ученика. Чланови одбора су настојали да у свим општинама слободне територије отворе домове културе у којима је дефакто био усредсређен готово сав просвјетни и културни рад у општинама и срезовима¹⁰

Извршавањем ових задатака било је отежано чињеницом да је окупатор, Италијани или Нијемци, готово све рушио за собом. Због тога се увијек морало почињати изнова, нарочито што се тиче материјалне базе (школске зграде, школски намјештај прибор и др.). Слика опустошеног Цетиња најбоље ће илустрирати ову констатацију. У владином дому окупатора је уништио умјетничке слике, опљачкао гардеробу позоришта и преко 250 разних музејских драгоцености, разорио и уништио архиву. Опљачкану Биљарду Нијемци су претворили у коњушницу! ³ ништене су ђачке библиотеке Учитељске школе (преко 6.000 књига) и ђачке дружине „Скерлић“ при гимназији.¹¹ Окупатор је

⁷ На III редовном засједању ЗАВНО-а Црне Горе и Боке (у Колашину 13. и 14. VII 1944) донесена је одлука о прерастању ЗАВНО-а у ЦАСНО.

⁸ ИИЦГ, 9338/VII 2—3, записник са сједнице ЦАСНО-а.

⁹ Одлуком Председништва ЦАСНО-а од 4. X 1944. г. формирају се народнопросвјетни одбори у Црној Гори. До тада је рад на културном просвјетивању народа био брига просвјетних одсеја, односно њихових руководилаца, који су постојали при свим среским и општинским НОО.

¹⁰ ИИЦГ, приновљена грађа, група VII 2, писмо среског НОО Пљевља од 10. XI 1944. општинским НОО — о значају општенародног просвјетивања.

¹¹ Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, Титоград 1960, књига IV, стр. 436—439 (у даљем тексту само — Зборник.)

немилосрдно пљачкао културне институције и рушио културно-историјске споменике. Утолико је морао бити већи напор органа народне власти да преко народнопросвјетних одбора надокнади тај материјални и духовни културни губитак који је народу и његовој култури прилично непријатељ.

Пред народнопросвјетне одборе поставило се и питање ангажовања кадрова за замашан рад који је требало обавити. Да ли је стари културно-просвјетни кадар, који је прошао кроз школу и образовање буржоаске Југославије, био спреман и способан да оријентише културно-просвјетну активност новим циљевима, да је прилагоди правим народним потребама? И да ли је, и поред све добре воље, могао то учинити созбиром на то да је образовање стицао у школи која је била робина једног антидемократског режима? Природно је да се народно-просвјетни одбори нијесу увијек могли ослонити на овај кадар. У таквој ситуацији народно-просвјетни одбор се оријентисао на млађи кадар, који би идејно и политички далеко боље могао одговорити захтјевима народног просвјећивања и уопште културним потребама народа. Тешкоћа је била у томе што је овај кадар био ангажован на другом пољу — војничком. Још увијек је био важнији фронт него позадина, ма колико да се настојало да се прилике у позадини што боље среде, да се живот нормализује. Често су били узалудни напори и апели највиших органа народне власти да се просвјетни радници врате са фронта у позадину, из простог разлога што их и на фронту није било довољно. Изгинули су.

Оспособљавање кадра за културно-просвјетну дјелатност није било ни лако ни једноставно. Потребно је било да се ангажују многи одговорни фактори, а прије свега сви органи народне власти. Жеља и воља за рад, која је понекад прерастала у ентузијазам, морала је уродити успјехом. Па ипак, иако је та жеља код свих била подједнако велика, рад народнопросвјетних одбора није био свугдје једнак. У Никшићу је активност народнопросвјетних одбора био најзапаженији: На подручју среза основано је чак и више школа него што их је било пре рата 1941. године.¹² Неједнак успјех у раду народнопросвјетних одбора, међутим, треба схватити понајвише као последицу неједнаких објективних околности.

У процесу културно-просвјетног уздизања народа, који је почео са почетком оружане борбе против окупатора, издвајају се углавном ова три основна вида:

- 1) школско просвјећивање,
- 2) народно просвјећивање и
- 3) општа културна дјелатност.

¹² „Побједа“, бр. 31,

Ова три вида су јако издиференцирана у периоду који је предмет овога чланка. Због обимности културно-просвјетног рада у 1943/1944. години, као и ради лакшег и прегледнијег праћења његовог нарастања, ова три вида ћемо обрадити понаособ.

Школско просвјетивање је најважнији вид опште просвјетивања; зато су му органи народне власти дали прво мјесто у политици културно-просвјетне дјелатности. Тамо гдје су то ратни услови дозвољавали, настојало се да се што прије отворе основне школе. И мада је још почетком 1944. године било случајева да се на територији појединих среских НОО отварају школе, може се рећи да тек у марту 1944. године народне школе постају предмет сталне бриге народних власти, односно — тада се почиње плански и константно проучавати питање отварања школа и рада у њима. Седмог марта 1944. године Извршни одбор ЗАВНО-а Црне Горе и Боке упутио је свим среским НОО упутство о отварању школа на отвореној територији. У њему се, поред осталог, каже:

„Извршни одбор ЗАВНО Црне Горе и Боке одлучио је да се на читавој ослобођеној територији Црне Горе отворе основне школе и то најмање по једна у свакој општини. Гдје год за то постоје услови, у општинама треба отворити и по неколико школа. Али у сваком случају ни једна ослобођена општина не смије бити бар без једне основне школе. Отварању школа треба приступити одмах.

Да би се омогућио рад у школама, треба извршити следеће припреме:

1) треба одмах извршити оправку школских зграда и школског намјештаја;

2) треба набавити потребан материјал за рад са дјецом (ђачке таблице, креде, писаљке, хартију). Мада ће у томе бити доста тешкоћа, ипак је могуће набавити бар нешто материјала. Одговорни одборници морају ту показивати више иницијативе и снажљивости;

3) треба одабрати учитеље за рад у школама. Мјерило за избор учитеља мора бити у првом реду оданост народноослободилачкој борби и стручна педагошка спрема;

4) треба извршити упис ученика. У први разред уписиваће се дјеца од 7—10 година, која до сада нијесу похађала школу, а у други, трећи и четврти дјеца која су завршила претходне разреде;

5) прије отварања школа одговорни одборник за просвјету у срезу сазваће конференцију учитеља, на којој могу присуствовати и они учитељи и професори који нијесу засад добили дужност у школи. На тој конференцији учитељи ће се договорити о будућем раду.“¹³

¹³ ИИЦГ, 4647/VII 2—14/44. Ово упутство је датирано 5. III 1944. године. Оно је било, међутим, усвојено тек 7. III 1944. на IX сједници Извршног одбора ЗАВНО-а Црне Горе и Боке.

Тешкоће за отпочињање рада у школама биле су врло велике. Иако немамо потпуних података о броју запаљених и порушених школа, сигурно је да тај број није био мали. Од укупно 30 школа у херцегновском срезу окупатор је спалио или разрушио 11; у барском срезу 10.¹⁴ Њихова рушилачка активност у унутрашњости Црне Горе била је неупоредиво већа. У манастирској општини беранског среза свих седам школских зграда било је порушено.¹⁵ У таквој ситуацији, орагани народне власти су били приморани да адаптирају приватне куће за потребе школа. Примјера ради навешћемо да је у подгоричком срезу 20 приватних кућа било адаптирано за потребе школа. Да би ситуација била тежа — није било довољно ни приватних зграда погодних за школу.¹⁶ Зато се понегдје настава обављала и под ведрим небом, ако су то временске прилике дозвољавале. Школског намјештаја и прибора тако рећи није ни било.

Посебан проблем био је учитељски кадар, који је био бројно недовољан. Много учитеља је изгинуло у рату на страни народноослободилачког покрета (само из цетињског среза погинуло је 18 просвјетних радника).¹⁷ Било их је, међутим, који су се толико компромитовали сарадњом са окупатором, па су са њиме и одступили; у неке се пак није имало повјерења да васпитавају омладину у духу новог. Све ово упућивало је органе народне власти на стварању новог кадра који би могао одговорити потребам и задацима културно-просвјетног рада, на сваким даном све већој слободној територији. Према цитираним упутствима Повјереништва за просвјету Националног комитета, оспособљавање новог кадра требало је вршити:

1) путем сталних недјељних стручних састанака на којима би се разрађивао програм за наредну недјељу, односно преко сталних писмених стручних упита, и

2) преко систематских наставничких течајева, на којима би се проучавали сви предмети — нарочито развитак народноослободилачког покрета и народне власти.¹⁸

¹⁴ Зборник, IV, стр. 498.

¹⁵ ИИЦГ, приновљена грађа, група VII 4, извјештај народноослободилачког одбора општине манастирске од 31. X 1944.

¹⁶ Окупатор је заиста многа села претворио у згаришта. Према извјештајима Комисије за утврђивање ратних злочина, број запаљених зграда у појединим срезovima изгледао је овако: даниловградски 287, подгорички 302, колашински 418, никшићки 2.588, андријевички 3.197, шавнички 6.529 итд. У општини жулској (срез Никшић) окупатор је попалио готово све куће (Зборник, IV, стр. 23).

¹⁷ „Побједа“, бр. 10, 22. I 1945, стр. 8. Овај податак се односи на погинуле у НОБ-у или од окупатора стријељане просвјетне раднике у времену од 13. јула 1941. до краја 1944. године.

¹⁸ ИИЦГ, 9336/VII 1—6 (44), писмо Повјереништва за просвјету Националног комитета ослобођења Југославије — Извршном одбору ЗАВНО-а Црне Горе и Боке од 13. V 1944. 18-а. Зборник IV, стр. 271.

Питање оспособљавања наставног кадра расправљано је и на Првој конференцији просвјетних радника Црне Горе и Боке која је одржана у Никшићу 8. XI 1944. Конференцији су присуствовали културно-просвјетни радници из свих крајева Црне Горе и Боке, како они из позадине тако и они из војске. Поднесена су два реферата. У реферату Ника Павића — *Народноослободилачка борба и просвјета* — изложени су принципи у раду на културно-просвјетном уздизању народа. Општи задаци просвјетног рада у тренутним приликама и питање практичног организовања тог рада, а прије свега рада у школама, изложени су у реферату Јагоша Јовановића — *Циљеви и задаци наше народне просвјете*. У дискусији, као и у рефератима, третирана су сва питања школства почевши од потреба материјалне помоћи па до карактера наставе; питање народног просвјешћивања и свих других сродних питања. Једном ријечју дискутовано је о остваривању једног широког културно-просвјетног плана. На крају је био изабран Просвјетни савјет, који је требало да буде савјетодавни орган просвјетном руководству. У Савјет су ушли: Павле Миљанић, професор универзитета, др Лео Нетовић, директор гимназије, Душан Ђурановић, директор грађанске школе, Михаило Делибашић, професор, Крстића Спасојевић, професор, др Благо Раичевић, професор, Нико Мартиновић, професор, Вуко Стојковић, школски надзорник, Даница Дапчевић, учитељица, Филип Раичевић, учитељ Боса Ђуровић, учитељица, Андрија Копривица, професор, Илија Кадовић, учитељ, Душан Поповић, професор, Михаило Чукић наставник грађанске школе, Стеван Ђуровић, учитељ, Богдан Пејовић, учитељ, и Алексије Обладовић, апсолвент филозофије.

Један од закључака ове конференције био је да се што прије одрже стручни учитељски курсеви.

Војно-политичка ситуација у Црној Гори била је таква да се, и поред свих настојања, по горе наведеним упутствима могло поступити тек на почетку 1945. године. Тада се заведом одржавају курсеви за учитеље: у Пљевљима, Андријевици, Подгорици, Цетињу. Избор кандидата за курс вршили су просвјетни одсједи при народноослободилачким одборима, руководећи се прије свега приврженошћу кандидата народноослободилачком покрету. Водило се рачуна о томе да се ангажује што више интелектуалаца који би привремено замјењивали учитеље док су на курсу, како настава не би трпјела због њиховог одсуства и да на курс иду само они привремени учитељи који мисле да се и убудуће посвете томе позиву (ђаци са 4 и више разреда гимназије, учитељске или неке друге сличне школе).¹⁹

¹⁹ „Побједа“,

Сву бригу око смјештаја курсиста (стан и храна) сносили су срески НОО. Слушаоци су на курсевима били упознавани, поред осталог, са развојем и тековинама НОБ-а. Као предавачи оваквих тема били су ангажовани истакнути руководиоци, културни и јавни радници.²⁰ Иначе одржавана су предавања из разних области друштвено-политичког и културно-историјског живота.

Било је још тешкоћа друге природе. У барском срезу, на примјер, има приличан број шиптарског живља. Како су се народне власти старале да школу што више приближе народу, то је Шиптарима требало створити услове за просвјешћавање. Наставу у школама требало је, дакле, изводити на албанском језику. Тешкоћа је била у томе што учитеља способних за извођење наставе на албанском језику готово није било. Уз велики напор органа народне власти створен је и такав кадар, те се, одмах након ослобођења тих крајева, у школама у Улцињу и Салчу настава изводила на албанском језику.²¹

Поред свих ових проблема које су рјешавали органи народне власти са више или мање успјеха, како гдје, они су морали да се старају и о збрињавању ученика. И у нормалним, мирнодопским приликама економски услови за живот по црногорским селима били су тешки. У условима рата тај моменат је још више потенциран: дјеца су била слабо одјевена и обувена, често гладна. Слаби хигијенски услови живота били су опасност за појаву епидемијских болести (грип, шуга, дизентерија, тифус), које су, такође сметале нормалан рад школа. Зато су народне власти инсистирале да се као обавезан предмет у школама уведе и хигијена, јер би се тако ублажиле посљедице „немања љекара и потребних лијекова.“²²

Уз велику помоћ ЦАСНО-а, органи народне власти на терену су преко среских и општинских народно-просвјетних одбора рјешавали сва питања и стварали услове за отварање школа. Тамо гдје су највеће тешкоће биле савладане, школе би почињале рад. Марта 1944. у андријевичком срезу радило је 15 школа и то 12 са једним, двије са два и једна са четири одјељења. За рад са укупно 852 уписаних ученика—ца била је ангажовано само 19 учитеља.²³ У колашничком срезу до априла 1944. г. било

²⁰ На курсу за учитеље који је одржан на Цетињу фебруара 1945. поред осталих предавача били су ангажовани Пуниша Перовић, Саво Брковић, Бранко Драшковић, Петар Комненић, Гојко Гарчевић, и други („Побједа“, бр. 16. 4. III. 1945.).

²¹ „Побједа“, бр. 11, 28. I 1945, стр. 6. Потребно је овдје истаћи да у старој Југославији није радила ни једна школа у којој се настава изводила на албанском језику, а ни послеје капитулације Југославије.

²² ИИЦГ, приновљена грађа, 10696/VII 4, упутство за рад у школама у Андријевици.

²³ ИИЦГ, приновљена грађа, 10696/VII 4, извјештај среског НОО Андријевица — Извршном одбору ЗАВНО-а Црне Горе и Боке од 25. III 1944. Број уписаних ђака, дјечака и дјевојчица по разредима изгледао је овако: I — 238 мушке и 154 женске дјеце, II — 119 (м), III — 104 (м.) и 55 (ж.) и IV — 76 (м.) и 36 (ж.).

је уписано 1.386 ђака. Па ипак, само у четири школе је почео рад (по двије у Прекобрђу и Доњој Морачи).²⁴ У мају мјесечу, међутим, радила је 21 школа. Школу није похађала готово половина уписаних ђака.²⁵ Ђеца нијесу похађала школу због оскудце у обући и одјећи. Било их је која се нијесу ни уписала из тих разлога, као и због тога што су у домаћим пословима замјенивала старију мобилисану браћу, неки су пак добровољно отишли у НОБ. Народноослободилачки одбор у Боану отворио је четири школе у којима је било просјечно по 60 ђака.²⁶ На територији Среског НОО Цетиње школе су такође биле отпочеле рад.²⁷ У исто вријеме општински НОО Жабљак вршио је припреме за отварање школа у Новаковићима, Г. Буковици, Врелима и Подгори,²⁸ а срески НОО Даниловград за њихово отварање у павковићкој и јеленачкој општини.²⁹

Често су школе морале да прекидају рад услед офанзиве непријатеља. Када су Нијемци покушали да се преко катунске нахије и Чева пробију ка Никшићу и Грахову (март 1944), школе на овом терену морале су прекинути рад.³⁰

Почетак наредне школске године је прилично закаснио. У љетњим мјесецима ђаци су били одвојени од школе, а војно-политичка ситуација у јесен 1944. године апсорбовала је највећи дио пажње готово свих одговорних фактора који су се старали за питање културно-просвјетне дјелатности на ослобођеној територији. Нашавши се у незавидној ситуацији, њемачке снаге које су биле стациониране на простору Скадар—Подгорица—Цетиње, прво су покушале да се дуж јадранске обале пробију ка Дубровнику. Када им је тај покушај пропао, они су усмјерили главни удар правцем Даниловград—Никшић. Снажним отпором V и V¹ црногорске бригаде, и цјелокупног становништва са овог подручја, непријатељ је био приморан на повлачење. Посљедњи мјесец 1944. године био је испуњен очајничким напором Нијемаца да се преко Колашина и Бијелог Поља пробију ка Бродареву, Прибоју и Сарајеву. Потиснуте снажним дјелствима јединица II ударног корпуса НОВЈ, њемачке снаге су се уз велике губитке

²⁴ ИИЦГ, 3021/VII 4—10, извјештај Среског НОО Колашин од 10. IV 1944.

²⁵ ИИЦГ, приновљена грађа, група VII 2, извјештај Среског НОО Колашин од 8. V 1944. У извјештају се каже да је одзив ђака слаб „због тога јер је почело издизање на катуне, а родитељи не схватају довољно значај школа, прилично одвраћају дјецу од исте, задржавајући их код куће у ситним и мало важним пословима.“

²⁶ ИИЦГ, 4705/VII 4—11, извјештај Општинског НОО Боан од 9. V 1944.

²⁷ ИИЦГ, приновљена грађа, група VII 4, извјештај Среског НОО Цетиње од 19. III 1944. г.

²⁸ ИИЦГ, 8496/VII 4—60, извјештај Општинског НОО Жабљак од 6. IV 1944.

²⁹ ИИЦГ, 4691/VII 4—17, извјештај Среског НОО Даниловград од 4. VII 1944.

³⁰ ИИЦГ, приновљена грађа, група VII 4, извјештај Среског НОО Цетиње од 19. III 1944.

повлачиле из Црне Горе. Напокон 31. XI 1944. године подручје Црне Горе било је ослобођено.³¹

Стална борбена активност борбених јединица умногоме је омела нормалан рад школа, чак и тамо гдје оне нијесу биле непосредно угрожене од непријатеља. У настојању да се што више и боље потуче непријатељ, односно да се фронт благовремено обезбиједи свим потребама (храном, одјећом, муницијом, оружјем и др.), били су занемарени остали видови рада, а нарочито културно-просвјетне потребе народа на ослобођеној територији. На III сједници Предсједништва ЦАСНО-а констатовано је да се на питању просвјете мало урадило, посебно у раду са школама. Непосредно послје ове сједнице Предсједништво ЦАСНО-а упутило је (4. X 1944.) једно циркуларно писмо свим среским народноослободилачким одборима у коме се, у вези са отпочињањем рада школа, каже:

„При садашњим приликама, као најхитније намеће нам се:

а) одмах приступити отварању основних школа. За сада се треба послужити упутствима датим од Извршног одбора ЗАВНО Црне Горе и Боке од фебруара мјесеца о. г.³² Поред школа које су радиле раније, треба нам водити курс за што већим бројем отворених школа. Школе морају почети рад још у току овога мјесеца, а дан почетка одредиће срески одбори према својим приликама, руководићи се правилима, што прије то боље;

б) Срески НОО Никшић и Беране предузеће одмах и припреме за отварање гимназије у Никшићу и Беранама. Припреме треба темељити на томе да смо за сада у могућности отворити 2—3, највише четири нижа разреда и у вези с тим вршити остварење услова за отварање гимназија. .“³³

Крајем октобра, а поготову почетком новембра 1944. године, био је отворен приличан број школа на ослобођеној територији. У Никшићу, који је у ово вријеме био културни и политички центар Црне Горе, постигнут је ванредан успјех у броју отворених школа. Укупно их је на територији среза било отворено 58. или 8 више него у вријеме старе Југославије.³⁴ У шавничком срезу било је уписано 2.958 ученика-ца.³⁵ Из извјештаја одјељења за просвјету Среског НОО Колашин од 5. XI 1944. године види се да су „на свим школским зградама, које су се могле поправити, извршене најнужније оправке. У мјестима гдје се

³¹ Борбе у пљеваљском и бјелопољском срезу са непријатељем који је одступао, трајале су још неколико дана у 1945. години. Ова два среза, међутим, била су везана за АВНО — Санџак све до прољећа 1945. године; па се зато посјеђњи дан 1944. године и узима као дан када је коначно била ослобођена Црна Гора.

³² Није нам познато да постоји упутство ЗАВНО-а Црне Горе и Боке од „фебруара мјесеца о. г.“ Вјероватно се мисли на упутство од 7. III 1944. године, које смо у скраћеном обиму цитирали.

³³ ИИЦГ, 4683/VII 2—39.

³⁴ Зборник, IV, стр. 280.

³⁵ ИИЦГ, 2635/VII 4—22, извјештај Среског НОО Шавник од 8. X 1944.

ове нијесу могле поправити или гдје их није било, оправљене су приватне зграде за смјештај школа. При узимању приватних зграда водило се рачуна да по могућности одговарају хигијенским условима и буду што ближе центру школске општине.“ На тај начин је било припремљено отварање 28 основних школа са 34 одјељења. У 11 школа било је уписано 1.101 ученик-ца.³⁶ И у 13 школа андријевичког среза настава је почела 5. новембра 1944. године. Иначе, било је укупно отворена 41 школа. Са 2.968 ученика радило је само 39 учитеља и 6 професора.³⁷ Слична је ситуација била и у беранском срезу. Због недостатка наставног кадра биле су отворене само 22 школе са 34 одјељења у којима је било уписано 1.851 ђак.³⁸ Стање кадрова у херцегновском срезу било је далеко повољније. Школама, које су почеле рад крајем новембра, стајало је на располагању 65 учитеља-ца и још 36 средњошколаца, који су се могли употријебити као наставници.

Територија среза даниловградског је у октобру и новембру 1944. била поприште жестоких борби. Средином новембра офанзива Нијемаца ка Никшићу достигла је врхунац. Но и поред тога школе су радиле у пет, од укупно девет општина. Због војничких операција рад у школама је био прекидан. Једино у Међеђу и Гостиљу школе су радиле непрекидно.³⁹ Из сличних разлога на терену барског среза, почетком новембра, радила је само школа у црмничкој општини. У готово свим општинама среза Цетиње школе су почеле рад децембра 1944. године. Рад у школама которског среза почео је средином децембра (18. XII 1944).⁴⁰ Према архивским подацима којима се располаже, почетком 1945. године мрежа основних школа је била овако распоређена: Шавник — 61 школа са 2.700 ученика-ца, Никшић — 71 школа са 4.410 ученика, Подгорица — 63 школе са 3.600 ученика, Бар са Улцињем — 35 школа са 4.000 ученика, Беране — 41 школа са 2.046 ученика, Андријевица — 41 школа са 3.000 ученика и бокоторски срез — 28 школа са 1.652 ученика.⁴¹

Настава у народним школама је била обавезна. Од школе су се могла ослободити само болесна дјеца и дјеца крајње сиромашна, која због голотиње нијесу могла ићи у школу. Упис у I

³⁶ ИИЦГ, 7812/VII 4—108. До фебруара 1945. било је отворено 39 школа, од којих су 12 биле нове. У њима је радило 44 учитеља са 15.000 ђака („Побједа“, бр. 16, 4. III 1945).

³⁷ Зборник, IV, стр. 498.

³⁸ Исто, стр. 499.

³⁹ Исто, стр. 498.

⁴⁰ ИИЦГ, приновљена грађа, група IV 2, извјештај сјека Среског НОО Котор од 23. I 1945. г.

⁴¹ Подаци црпени из приновљене а незаведене грађе ИИЦГ. О стању школа и броју ученика у њима није се располагало за Цетиње, Колашин Даниловград и Херцег-Нови. Из једног списка школа и наставника среза цетињског, који сам нашао у архиви Општинског народног одбора Цетиње, види се да је број школа у овом срезу 46. У овај број нијесу урачунате школе у самом граду.

разред изузетно је дозвољен дјеци до 15 година старости. У II, III и IV разред примана су дјеца која су завршила претходни разред, што су доказивала свједочанством или, пак, исказом родитеља. Нијесу признати разреди завршени под окупацијом,⁴² док су признати они разреди у којима су се ђаци затекли у вријеме априлског рата 1941. године. Посебна пажња у наставном плану била је посвећена матерњем језику, историји, географији, хигијени. Програм није имао само образовни карактер. Истовремено је требало да он обезбједи правилан политички одгој ђака, посебно — да популаризује НОБ и њене тековине. С тим у вези у једном писму се каже:

„Данашњи наш програм у школи и ван ње једнак је замаху и обимности народноослободилачке борбе. План и програм рада у школи и ван школе почиња у савјести органа народног учитеља који жели љепшу будућност своме народу. Просвјетне и културне вриједности нијесу нестале, оне тек сада добијају свој прави значај. Потребно је само прегалаштво, па да се искра претвори у велико жариште — жариште народног просвјећивања, исто онако као што се од неколико гупица партизана створила моћна Народноослободилачка војска.“⁴³

Школских књига и другог материјала било је врло мало. Стари уџбеници су коришћени само из оних предмета у којима се није испољавао политички став друштва које их је одобрило. Зато су као погодан материјал служили омладински листови, разне популарне брошуре изашле у току рата, партизанска штампа, те часописи и напредне књиге, које су употребљаване као лектира. Па ни оваквог материјала није било довољно, чак ни у Колашину, који је једно вријеме био центар културне и пропагандне активности највиших органа народне власти у Црној Гори и Боки.⁴⁴

Техничка опрема школа била је, разумљиво, слаба. У шаничком срезу, који се најмање времена налазио под окупаторском контролом, због чега би природно требало очекивати боље услове за рад, школе су биле без прозора а школске просторије незагријане и поред тога што је овај крај познат по великој хладноћи. Ништа боља ситуација није била, нити се могла оче-

⁴² Касније, након коначног ослобођења Црне Горе, ова одлука је измијењена. Новом одлуком су признати сви завршени разреди. Једино су остала неважећа приватна полагања разреда обављена за вријеме окупације.

⁴³ ИИЦГ, приновљена грађа 10696/VII 4 (докуменат без потписа).

⁴⁴ У извјештају Одјељења за просвјету Среског НОО Колашин од 5. XI 1944. између осталог се каже: „Просвјетни одбори, односно ђачки родитељи, нијесу у могућности ни од куће да прибаве школској дјечи најужнији ђачки прибор, као ни одјећу и обућу. Поред тога, не може се доћи до уџбеника, односно до подесних књига или часописа који би послужили као уџбеници. Све то чини тешке препреке у школском раду“ (ИИЦГ, 7812/VII 4—108.).

кивати да буде, ни у другим крајевима Црне Поре.⁴⁵ Ради боље илустрације цитирамо један дио извјештаја о стању основних школа у срезу цетињском. О стању школе у Прекорници у њему се каже: „Школска зграда је доста оштећена од стране окупаторске војске, а по свој прилици и народ је разнио један дио намјештаја. Школа има једну учионицу, канцеларију и 2 собе за учитељски стан. Учионица је у лошем стању, три прозора имају стакло а три се затварају даскама. Клупа уопште нема, дјеца доносе од куће сточиће да сједе. Намјештаја никаквог нема табла је позамљена из школе у Грађанима, пећ има али без цијеви. Учитељски стан нема ни патоса ни тавана, прозори и врата су полупани. Канцеларија такође нема стакала ни врата...“⁴⁶ Писаћег материјала и другог школског прибора није било.

У савладавању ових тешкоћа били су ангажовани сви одговорни фактори. Помоћ органа народне власти била је одлучујућа. Повјереништво за просвјету при Представништву ЦАСНО-а подијелило је на име помоћи основним школама, почетком 1945. године, 7.300 свезака, 1.300 оловки, 28 кутија креде, 400 боца мастила и др.⁴⁷ Органи народне власти су се старали да школа и по структури и по садржини одражава револуционарне промјене у односима међу људима, да се разликује од типа школа старе Југославије. На све неправилности између ђака и наставника енергично се реаговало. Учитељ који би примјењивао „тјелесне казне“ над ђацима био је позиван на одговорност. „Школа је огледало друштва коме она служи“ — каже се у једном писму Среског НОО Никшић од 30. XII 1944. године. Она је зато морала одржати то друштво у правом смислу.⁴⁸

С нормализацијом војничких прилика у Црној Гори могло се мислити и на оснивање гимназија и средњих стручних школа у ослобођеним градовима. На VII сједници Предсједништва ЦАСНО-а (3. I 1945. године) одлучено је да се отворе ниже гимназије у Цетињу, Никшићу, Подгорици, Беранама, Бару, Котору и Херцег-Новом — укупно 7.⁴⁹ Повјереништво за просвјету

⁴⁵ 31. I 1945. Срески НОО Пљевља обавјештава Општински НОО Пренђани да се због велике хладноће рад у школама прекида до 5. II 1945. Напомиње се да ће се распуст продужити уколико хладноћа буде дуже трајала (ИИЦГ, приновљена грађа група IV).

⁴⁶ Цитирани докуменат (од 29. XI 1944) налази се у архиви Општинског народног одбора Цетиње. Документација је архивски несређена.

⁴⁷ ИИЦГ, Е—28, Билтен Повјереништва за информације ЦАСНО-а од 2. I 1945, стр. 16.

⁴⁸ ИИЦГ, 3018/VII 2—60. Писмо Среског НОО Никшић било је упућено свим општинским НОО у вези са „тјелесним казнама“ које су неки учитељи примјењивали.

⁴⁹ ИИЦГ, 3004/VII 2—11, записник VIII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а. За директора гимназија постављени су: на Цетињу — Нико Мартиновић, у Никшићу — Лука Никчевић, у Подгорици — Јован Вукчевић, у Беранама — Михаило Пајковић, у Бару — Данило Лекић („Побједа“, 22. I 1945, стр. 8).

ЧАСНО-а упутило је 6. II 1945. године свим среским НОО писмо у коме су дата упутства у вези са уписом ђака у гимназију. У писму се каже: „Разреди свршени под окупатором, почињући са 1941/42 школском годином, не признају се. Свима ученицима, како онима који су похађали школе под окупатором тако и онима који то нијесу хтјели, или нијесу могли, признаје се један разред. Према томе, ко је свршио или учио до априла 1941 г. I разред, има право да се упише у III разред и тако редом. Даљу надокнаду изгубљеног времена имају постићи сви ученици скраћеним разредима, по два разреда за једну школску годину.“⁵⁰ Такође је одлучено да се у школама заведу скраћени курсеви за ученике који су прерасли а пропустили су да сврше редовне разреде. више него што су могли закључно са школском 1940/41 годином. Да би се ријешило питање исхране сиромашних ученика, одлучено је да се при гимназијама оснују ђачке кухиње. Срески НОО старао се о снабдијевању и одржавању кухиња, као и о избору ђака који су се хранили у њима. И ђаци су се старали о раду својих кухиња. Ђаци барске Гимназије су поилоком једнодневнoг излета у околину убрали и донијели дрва — огрев за своју кухињу.⁵¹

Гимназија на Цетињу почела је рад 2. III 1945. године. У 16 одјељења I, II, III и IV разреда било је уписано 920 ученика-ца. Настава се изводила прије и после подне. У никшићкој Гимназији било је уписаних 1.220 ученика-ца. Рад се такође одвијао прије и после подне, с тим што су ученици ишли у школи сваки други дан. У Гимназији је радило само 14 наставника.⁵² На свечаности приликом отварања Гимназије у Беранама (14. III 1945) било је присутно 1.200 ученика.

Због краткоће времена гимназијски програми су били увелико скраћени. Од страних језика учио се само руски.

Поред гимназија, отворене су и неке средње школе. Женска занатска школа отворена је на Цетињу, у Котору и Херцег-Новом. Како су услови за отварање трговачке академије у Подгорици били слаби, било је планирано да априла 1945. године на Цетињу отпочне шестомјесечни трговински курс, којим би се припремио потребан чиновнички кадар. Право на упис су имали сви свршени полуматуранти, гимназијалци виших разреда и ученици трговачке академије.⁵³

При свим овим школама постојале су ђачке кухиње. Херцегновска и никшићка гимназија имале су и интернате за смјештај сиромашних ученика и дјеце погинулих бораца у ослободилачком рату. У интернату никшићке Гимназије било је смјештено око 600 ученика, готово половина од укупног броја уписаних.

⁵⁰ Цитирани докуменат налази се у архиви Општинског народног одбора Цетиње.

⁵¹ „Побједа“, бр. 16, 4. III 1945, стр. 8.

„Побјед“, бр. 16, 18 и 24 од 4. и 18 III и 29. IV 1945.

„Побједа“, бр. 20, 1. IV 1945, стр. 6.

Тако су се прилике у школству, прво на ослобођеној територији, а касније у ослобођеној Црној Гори, све више сређивале и нормализовале. Проблема је и даље било, нарочито због недостатка наставног кадра. Зато је Предсједништво ЦАСНО-а на својој X редовној сједници (21. II 1945) донијело одлуку да позове све наставнике из војске као и да се проблем наставног кадра рјешава организацијом специјалних курсева. Констатовано је да у Црној Гори има укупно 417 школа са 22.731 ученика; да има 272 учитеља и 168 неквалификованих; да има 7 отворених гимназија а да је потребно да се изврше припреме за што брже отварање гимназија у Даниловграду, Улцињу и Колашину.⁵⁴

Изванредно тешке прилике са којима су имали да се боре органи народне власти на ослобођеној територији у Црној Гори приликом рада на отварању школа нијесу смо последица рата. Оне су добрим дијелом биле и резултат сиромашног наслеђа од старе Југославије. Чињеница да је рад на отварању школа био успјешнији у оним крајевима који су били ближи сједишту највишег органа народне власти, наводи на закључак да су школе радиле зависно од интензитета и домена утицаја органа народне власти на ослобођеној територији.

Народно просвјеђивање. — Један од главних задатака народне власти (а након њиховог формирања — народнопросвјетних одбора) био је да организује такав културно-просвјетни рад којим би се обухватили најшири слојеви народа. „Опште народно просвјеђивање постало је данас најглавнија грана просвјетног рада. Дужност је свих просвјетних одјељења реских народно-ослободилачких одбора да што је могуће систематскије развијају и шире просвјетни рад у народу, како би се читав народ могао свестрано образовати“ — каже се у циркуларном писму Предсједништва ЦАСНО-а од 25. X 1944. године. То опште народно просвјеђивање састојало се прије свега у отварању широке мреже аналфабетских течајева за неписмене и других стручних курсева. Требало је прво ликвидирати велики постотак неписмених. Народ је био заинтересован да прошири своја знања и стекне нова. А пут ка томе у први мах је водио преко аналфабетских течајева. Народ се одазивао позиву органа народне власти да похађа течајеве за неписмене. У ријетким тренуцима слободних времена и старији и млађи радили су на свом личном уздицању.

За разлику од рада у школама, овај рад се могао много лакше организовати. Рад аналфабетских течајева могао се много боље прилагодити ратним приликама, него, рецимо, рад школа. Временски, течајеви нијесу дуго трајали. У предаху офанзиве могао се је, тако рећи, организовати аналфабетски течај.

На то ипак не значи да се у овој врсти рада није наилазило на тешкоће.

⁵⁴ ИИЦГ, 3004/VII 2—11, записник X редовне сједнице Предсједништва ЦАСНО-а.

Слушаоци течајева за неписмене били су махом позадински радници, који су били оптерећени другим многобројним пословима позадине. Због одређених пољопривредних и других радова, које је требало обавити нарочито у вријеме сезоне сјетве, слушаоци су били спријечени да прате редовну наставу.⁵⁵ Питање ангажовања стручних кадрова за вођење течајева било је исто тако тешко као и питање наставног кадра у школама. Најчешћи предавачи на аналфабетским течајевима били су стручни учитељи и ђаци старијих разреда гимназија. У недостатку ових, понегдје су били ангажовани као предавачи и писменији сељаци. Иако су ти млади људи били одани народноослободилачком покрету и премда су показивали велику љубав за рад, недостатак свог стручног образовања и педагошко-методског вођења наставе нијесу могли надокнадити одушевљењем за рад којим су били понесени. То се морало одразити на рад ових курсева, али не у толикој мјери као у школама.

Рекли смо да су релативно повољни услови организације рада ових курсева и природа извођења наставе у њима омогућили њихов рад много раније него што је то био случај са школама. Па ипак, немамо записаних података о томе када је и гдје почео да ради први такав течај. Извјесно је да су крајем 1943. године аналфабетски течајеви радили у срезу Шавник.⁵⁶ У извјештају Просвјетног одсјека ЗАВНО-а Црне Горе и Боке од 16. II 1944. године каже се да су „у многим срезovima образовани аналфабетски течајеви“.⁵⁷ И заиста, рад аналфабетских течајева у андријевичком срезу почео је јануара 1944. године (4 течаја са укупно 58 посјетилаца). Њихов број у марту мјесецу био је далеко већи (10 течајева са укупно преко 173 слушаоца).⁵⁸ На територији беранског среза рад аналфабетских течајева почео је у првој половини фебруара 1944. године. У исто вријеме почео је њихов рад у 11 села општине Жабљак.⁵⁹ Рад аналфабетских течајева у другим селима овога среза био је онемогућен сметњама материјалне природе. Тај моменат се осјећао и у другим крајевима слободне територије. Да би макар колико ублажили нега-

⁵⁵ У извјештају Општинског НОО Воан од 19. маја 1944. каже се да се аналфабетски течајеви „не могу одржавати због тога што ометају приспјели радови“ (ИИЦГ, 4705/VII 4—11).

⁵⁶ ИИЦГ, приновљена грађа, група VII 2, писмо Среског НОО Шавник од 9. I 1944. У писму, упућеном свим општинским НОО на терену среза, између осталог се каже: „У вези датих вам директива о отварању аналфабетских течајева, с обзиром да је епидемија тифуса узела великог маха, то ће се рад ових течајева обуставити до нашег даљег наређења“.

⁵⁷ ИИЦГ, 2892/VII 2—9, записник сједнице Извршног одбора ЗАВНО-а Црне Горе и Боке.

⁵⁸ ИИЦГ, приновљена грађа, 10673/VII 4, извјештај Среског НОО Андријевица од 25. II 1944. и бр. 10696/VII од 25. III 1944.

⁵⁹ ИИЦГ, 8406/VII 4—60, извјештај Општинског НОО Шавник од 6. IV 1944. Аналфабетски течајеви су почели рад у овим селима: Врама, Шумановац, Нинковићи, Подгора, Тепца, Питомине, Јунче, До, Мотички Гај, Вирак, Пашина Вода Јаворје и Тепачко Поље.

тивне посљедице тог материјалног момента, органи народне власти, у жељи да народно просвјетљавање што више подесе народу, планирали су образовање васпитних група по селима у које је био укључен готово сваки интелектуалац. Оне су умногоме помагале рад на описмењавању народа по селима.

Иако немамо непосредних података који би говорили о раду аналфабетских течајева и ових васпитних група у осталим крајевима Црне Горе, чињеница је да је он био исто тако интензиван. Овај закључак налази потврду у реферату вијећника Благојевића, који је поднесен на III засједању народног представништва Црне Горе (14. јула 1944. г. у Колашину), у коме се о раду аналфабетских течајева каже:

„Већи успјех постигнут је на течајевима за неписмене који су са мањим или већим успјехом били свуда организовани. У мањим или већим групама течајеви су одржавани у школским зградама, приватним кућама или на отвореном простору. Похађали су их и млађи и старији. Наставници су били или народни учитељи или други писмени људи. Није нам позната укупна цифра посјетилаца, али се може рећи да су ови курсеви дали доста добре резултате, мада су они могли и од сада морају бити бољи.“⁶⁰

На истом засједању донесена је одлука о обавезном укључењу неписмености. Тиме је подстакнут замашнији рад ових течајева. Срески НОО Никшић упутио је писмо свим општинским НОО, који наређује „да се у свим школским општинама среза организују аналфабетски течајеви“.⁶¹ И рад је осјетно живнуо. На укупно 70 курсева, који су били одржани у свим општинама, на иницијативу АФЖ-а, било је укључено 1.239 неписмених жена. У девет општина цетињског среза организовано је 26 течајева, кроз које је прошло 518 неписмених лица, док их је у подгоричком срезу, одмах након ослобођења, радило 28. На територији среза Херцег-Нови, гдје је становништво било на релативно вишем културном нивоу у односу на друге крајеве Црне Горе и Боке, течајеви су били отворени у Зеленици, Кумбору, Подима и Каменоме.⁶²

Аналфабетски течајеви су били само један дио рада органа народне власти на општем просвјетљавању народа. Они су преко народнопросвјетних одбора (када су ови били већ формирани) или пак непосредно настојали да путем предавања, усмених и зидних новина, те на крају радија и штампе, употпуне ову врсту активности на просвјетљавању народа.

Радио-вијести, које је издавао сваки срески НОО и преко општинских народноослободилачких одбора растурао по свим селима ослобођене територије, умногоме су утицале да се народ

⁶⁰ Слободна ријеч, 1945., стр. 12.

⁶¹ ИИЦГ, 3018/VII 2—69. Писмо је датирано 30. XII 1944.

⁶² „Побједа“, бр. 18, 18. III 1945, стр. 6.

правилно обавијести о стварном политичком стању на фронту: домаћем и савезничком. У андријевичком срезу радио-вијести су издаване сваког дана у 36 до 40 примјерака.⁶³ а беранском срезу излазиле су сваког другог дана.⁶⁴ Понекад су такве радио-вијести умножавали и општински НО одбори, што је зависило од интересантности и важности вијести у поједином броју. Радио-вијести су читане на сијелима и другим разним скуповима. Народ је масовно посјеђивао овакве скупове, што говори о његовом интересовању и повјерењу у оно што му је саопштавано.

Постојале су, такође, и екипе културно-просвјетних и политичких радника које су обилазиле села и личним контактима са народом објашњавале му настале промјене, популаришући одлуке АВНОЈ-а, ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, доцније ЦАСНО-а и др. Ова врста рада са народом показала је добре резултате, нарочито у беранском срезу.⁶⁵

Зидне и усмене новине умногоме су употпуниле разноврстан рад на политичком и просвјетном образовању народа. Први бројеви зидних и усмених новина у беранском срезу, који су изашли у јануару 1944. године (три броја), били су изванредно примљени од народа. Како је интересовање за сваки наредни број било велико, органи народне власти су одлучили да их убудуће издају једанпут недељно. Сличан је случај био и у андријевичком срезу, гдје је до фебруара 1944. године издато 5 бројева усмених новина.⁶⁶ Проблематика ових новина је била разноврсна. Уосталом, то ће се најбоље видјети из садржаја три броја беранских усмених новина, које ћемо у цјелости цитирати:

Број 1.

- а) Развој борби у Грчкој
- б) Социјализам и хришћанство
- ц) Став режима старе Југославије и народноослободилачког покрета према нашој националној култури.

Број 2

- а) Улога Србије у изградњи демократске федеративне Југославије
- б) Уставност и законитост старе и нове Југославије
- ц) Расизам и наука

Број 3.

- а) О изјави краља Петра II поводом споразума Тито—Шубашић.
- б) Принадљености радника и намјештеника

⁶³ ИИЦГ, приновљена грађа, 10682/VII 4, извјештај пропагандног одјека Среског НОО Андријевица од 4. III 1944.

⁶⁴ ИИЦГ, приновљена грађа, 10669/VII 4, извјештај Среског НОО Беране од 21. II 1944.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Докуменат као у фусноти 63.

- ц) О раду II омладинског конгреса
 д) О издајничком раду Влатка Мачека.⁶⁷

Радио и штампа заузимају посебно мјесто у културном уздицању народа, његовом тачном информисању и правилном политичком изграђивању. Улога штампе је била далеко већа због тога што су се партизански листови јавили много раније него што је радио-станица почињала са својим емисијама.⁶⁸ Партизанске новине су штампане тако рећи у покрету: дешавало се да је штампање листова започето у једном мјесту да би се њихово коначно издавање завршило у другом. Овим се хтјело рећи да се из разлога лакше техничке припреме партизанска штампа, разумљиво, јавила прије радија.

У највише случајева листове су издавале партизанске јединице почевши од чете па до дивизије. Они су, међутим, били једнако намијењени народу у позадини као и војнику на фронту. Тој намијени су управо и служили. Средином 1944. године јављају се на ослобођеној територији листови у издању највиших органа народне власти и антифашистичких организација. Фебруара 1944. настивило се са издавањем *Народне борбе*, органа Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку, које је било прекинато у марту 1942. године усљед погоршане војнополитичке ситуације. У марту 1944. године почео је поново да излази *Омладински покрет*, лист УСАО-а Црне Горе и Боке. Одмах затим (1. априла 1944) појављује се први број *Наше жене*, листа АФЖ-а Црне Горе и Боке и (15. јуна 1944) *Глас Санџака*, лист ЗАВНО-а Санџака. Први број *Ријечи слободе*, органа ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, појавио се истог мјесеца (22. јуна 1944). Од октобра 1944. (24. X) мијења име у *Побједу и постаје орган* Народноослободилачког фронта Црне Горе и Боке. На ослобођеној територији растурали су се и централни југословенски листови.

Садржај ових, на срећу и данас сачуваних листова, довољно говори о улози коју су они одиграли у свестраном културном и политичком уздицању народа. Доносећи дивне примјере храбрости и подвига партизанских бораца, они су дизали борбени дух народа, а вијестима о разним културним манифестацијама васпи-

⁶⁷ ИИЦГ-приновљена грађа, група IV 1, Билтен Среског НОО Беране, бр. 1 од 1. V 1945.

⁶⁸ Емисије Радио-Цетиња почеле су децембра 1944. године. Јачина радио-станице била је врло мала — снаге 250 W. Зато је и домет био мали. Програм је емитован на средњем таласу — 208 м. Станица је била смјештена у згради Ванске управе. Да би се видјела садржина емисија, цитирамо програм Радио-Цетиња за 1. јануар 1945:

- 18,30, Тачно вријеме и објављивање вечерњег програма;
- 18,30 Ратни извјештај Врховног штаба НОВ и ПОЈ;
- Вијести са осталих фронтава;
- Остале радио-вијести из земље и иностранства.

Иначе, на програму су биле и посебне недјељне емисије као нпр: литерарно вече, омладинска емисија, емисија за пионире, емисија за војску, позоришна емисија, забавно вече.

тавали су код народа културне навике. Органи народне власти су се трудили да, што је могуће више, дигну ниво штампе. Предсједништво ЦАСНО-а организовало је на Цетињу крајем 1944. г. (или почетком јануара 1945.) курс дописника. На њему је било уписано 25. слушалаца: по два из сваког среза, затим из војске и дописник омладинске штампе.⁶⁹ Слушаоцима је говорено о значају штампе у НОБ-у и о њеној улози у обавјештавању јавности о свим догађајима у Црној Гори и Боки. По завршеном курсу (9. I 1945), учесник је добијао диплому о оспособљености за дописничку службу.⁷⁰

У партизанским штампаријама нијесу се издавали само листови, него и многобројни прогласи, резолуције, плакати, реферати, важне одлуке разних засједања (као нпр. одлуке II засједања АВНОЈ-а), популарне брошуре и др. Сав тај материјал је у одређеном тренутку одиграо позитивну улогу на конкретном обавјештавању народа, односно на популарисању и разјашњавању одређених револуционарних промјена које су се десиле у току народноослободилачког рата.

Општа културна дјелатност. — Органи народне власти су настојали да своју културну дјелатност што више и боље приближе потребама народа. Овај разноврсни рад на културном уздизању народа био је врло рано организован и најчешће упражњаван на ослобођеној територији. Након доласка партизанских снага из Босне, он је, истина, био више брига и труд војних јединица, а мање народноослободилачких одбора који су тих првих дана били у формирању. Касније, с јесени 1943. године, са развитком осталих грана дјелатности, запажен је појачан рад органа народне власти и на културном пољу. Овај рад се углавном одвијао преко културно-умјетничких и дилетанских група, које су постајале при среским, па и општинским народноослободилачким

„Побједа“, бр. 9, 14. II 1945.

⁶⁹ ИИЦГ, приношљена грађа, група IV 1 Након завршеног курса, Повјереништво за информације Предсједништва ЦАСНО-а упутило је свим среским НОО писмо сљедеће садржине: „Друг (Н. Н.) свршио је дописнички курс при Предсједништву за информације, чиме се оспособљава за дописничку службу. Истоме је потребно омогућити уредно вршење исте службе, што ће га ослободити од других дужности и створити му материјалне услове за вршење свога посла. Друг ће по своје послу саобраћати непосредно са Повјереништом за информације, али ће над његовим радом вршити контролу Срески НОО. Друг је добио привремену дописничку легитимацију, коју ће задржати донде док буде вршио функцију дописника. У случају да престане вршити ту функцију, или да је врши неуредно. Срески одбор ћему одузети легитимацију и доставити је Повјереништву за информације.“

одборима. Приликом разних излета и народних свечаности наступале су одабраним програмом културно-умјетничке екипе.⁷¹

Културно-умјетничке групе су имале обавезно по два руководиоца: политичког и културног. Први се бринуо о политичкој усмјерености програма а други о његовој умјетничкој вриједности. Програми су, иначе, били тако подешени како би најбоље популарисали НОВ. Извођени су популарни скечеви, које су махом писали сами чланови екипе. Било је, међутим, и неких комада Б. Нушић који су били прилагођени партизанској позорници и могућности извођача. У оквиру програма извођене су рецитације и гјеване борбене пјесме, махом хорске.⁷² Поред оваквих врста приредби, ове екипе (групе) су приликом гостовања по селима давале и разна популарна предавања. Екипе су имале просјечно од 10—20 чланова.

Активност културно-умјетничких екипа била је веома интензивна у сјеверним крајевима Црне Горе. На II засједању ЗАВНО-а Црне Горе и Боке (16. II 1944) констатује се да је у културном раду много постигнуто у срезовима Колашин и Беране, гдје је „при среским одборима образована културна секција“.⁷³ У јануару 1944. при свим општинским НОО среза Шавник

⁷¹ На тринаестојулској прослави 1944. године на Биочу, у присуству 1.600 лица из Куча, Пипера и Братоножића, изведен је овај културно-умјетнички програм:

- 1) Химна — Хеј Словени
- 2) Хорска пјесма — Винтовска (руска пјесма)
- 3) Хорска рецитација — Долази Црвена армија
- 4) Хорска пјесма — Куд народна војска прође
- 5) Скеч: Национални суд на Забјелу
- 6) Хорска пјесма — Титовка
- 7) Хорска пјесма — Слобода је мила (македонска пјесма)
- 8) Хорска пјесма — Пролетерски марш
- 9) Скеч: Како партизанка брани своју част
- 10) Хорска пјесма — Ван с њима
- 11) Скеч: Аналфабета
- 12) Сплет народних пјесама.
- 13) Шала: Како ко рецитије
- 14) Народне гусле — пјесма о 13. јулу.

Овај програм прославе сачуван је у извјештају Среског НОО Подгорица од 21. VII 1944. године (ИИЦГ, приновљена грађа, група VII 2).

⁷² У архиву Историјског института НР Црне Горе, на једном мјесту сабрани (бр. 4880/VI 1—16 (45)), налазе се скечеви, рецитације, хорске пјесме и др. који су били извођени на партизанској позорници — укупно 24 комада. Од скечева ћемо поменути ФИЈ — ФИЈ (непознати аутор). Лондонска влада (пантомима од непознатог аутора), Крв за крв — смрт за смрт (непознати аутор), Волшебни магарац (Ј. С. Поповић), Продаја части (Радомир Д. Копривица), Отаџбински рат (пантомима — од непознатог аутора) Проклети град (синтетична балада од А. Шеное) и др. Многе хорске рецитације су редитељски обрађене. Навешћемо, примјера ради, ове: Комсомолска пјесма (В. Мајаковски), Три хајдука (Ј. Ј. Змај), Митраљеза (В. Назор), Партизански марш (Михаило Вуковић) и др.

⁷³ ИИЦГ, 2892/VII 2—9, записник сједнице Извршног одбора ЗАВНО-а.

постојале су културно-умјетничке групе, које су дале укупно 49 представа за грађанство и војску.⁷⁴ При среском НОО Даниловград таква екипа је формирана у јуну 1944. године. Првих дана након формирања она је дала неколико успјелих приредби.⁷⁵ Уопште узевши, среске или општинске културно-умјетничке екипе обилазећи терен позитивно су утицале на њихово формирање по селима. О раду културно-умјетничких екипа у протеклом периоду каже се у реферату О. Благојевића сљедеће: „Још раније су при свим среским и многим општинским народноослободилачким одборима биле формиране културно-умјетничке групе, са задатком да у нашем народу подижу смисао за умјетност, књижевност и културу уопште. У току посљедњих неколико мјесеци ове екипе су радиле, и поред врло тешких услова, непрекидно и неуморно. Њихове приредбе, иако нијесу биле увијек на умјетничкој висини, како у погледу пјесме и музике, тако и у погледу драма, рецитација, скечева итд., биле су увијек добро посјећене. То је уосталом први пут да се у том погледу нашем народу нешто пружа. Позоришта, биоскопи, разна предавања — све је то широким слојевима народа било неприступачно. Отуда његово велико интересовање. И баш зато ми морамо овом питању посветити много већу пажњу, особито у погледу проналажења, оспособљавања и уздизања кадрова. Из ових садашњих екипа развиће се временом све гране умјетности. Оне су клице и нашег будућег народног позоришта.“⁷⁶

Посебно мјесто у овој грани културне активности заузима Омладинска културно-умјетничка екипа која је радила у Колашину, док је овај град био сједиште ЗАВНО-а и ЦАСНО-а. Екипа је формирана крајем 1943. године. Од дана формирања њоме је руководио позоришни радник Душан Поповић. У првом полугодишту 1944. године она је обишла срезове: Колашин, Андријевицу, Беране и до августа 1944) дала укупно 50. приредби којима је присуствовало 15.000 посјетилаца.⁷⁷

У оквиру ове екипе најактивније је радила драмска секција. Она је већ 16. II 1944. припремила и успјешно извела позоришни комад *Народни посланик* од Бранислава Нушића, за делегате и учеснике II засиједања ЗАВНО-а Црне Горе и Боке. У вријеме засиједања ЦАСНО-а (14. VII 1944) екипа је, такође за делегате, извела позоришну игру *Доћи ће наши* од Пунише Перовића. Интересантно је напоменути да је рукопис ове позориш-

⁷⁴ ИИЦГ, приновљена грађа, 10663/VII 4, извјештај Среског НОО Шавник од 15. II 1944.

⁷⁵ ИИЦГ, 4691/VII 4—17, извјештај Среског НОО Даниловград од 4. VII 1944.

⁷⁶ Раније смо напоменули да је реферат Благојевића прочитан на трећем засједању Народног представништва Црне Горе и Боке 14. јула 1944. године у Колашину.

⁷⁷ Зборник, III, стр. 143.

не игре настао за врло кратко вријеме — непосредно прије засједања ЦАСНО-а.⁷⁸ Када је, услед непријатељске офанзиве, Колашин био напуштен, ЦАСНО се пребацио у околину Никшића, да би након његовог ослобођења Никшић био сједиште ЦАСНО-а. Заједно са Предсједништвом ЦАСНО-а један дио омладинске културно-умјетничке екипе напустио је Колашин. Уочи самог ослобођења Никшића (18. IX 1944), на ослобођену територију дошла је позоришна група из окупираног Цетиња.⁷⁹ Тиме је екипа при ЦАСНО-у била ојачана глумачким кадром, па је са више успјеха наставила своју активност. Поред раније припремљених и изведених комада, екипа је у Никшићу наступила са два нова комада: *Вукац Паштровић* од Стјепана Митрова Љубише и *Сумњиво лице* од Бранислава Нушића. Важно је констатовати да је екипа у овом времену већином припремала позоришне комаде, док је у свом најранијем периоду дјеловања више изводила скичеве, хорске рецитације и друге лакше ствари које су се могле прилагодити партизанској позорници и напосок које су одговарале умјетничким могућностима ансамбла. Баш зато се може рећи да је у Никшићу културно-умјетничка екипа израсла у позоришну групу, која је била заматак Црногорског народног позоришта. У томе је и значај ове екипе.⁸⁰

Послије ослобођења Цетиња позориште је прешло у Цетиње. Публици се представило новоприпремљеним комадом — *Најездом* од Леонида Леонова.

Од свог формирања па до коначног ослобођења Црне Горе, чланови културно-умјетничких екипа и омладинских дилетантских група били су истодобно културни мисионари и политички радници када су се налазили у позадини. А и борци са пушком у руци када би их за вријеме извођења програма војницима на фронту затекла непријатељска офанзива. Колашинска екипа,

⁷⁸ Податке о овој представи добио сам од др Ника С. Мартиновића, који ми је дао на коришење писмо Пунише Перовића у коме се говори о настанку рукописа и извођењу представе, на чему му и овим путем захваљујем.

⁷⁹ Овом приликом су из окупираног Цетиња на слободну територију од познатих глумаца изашли: Милош Јекнић, Петар Беговић, Васо Перишић, Петар Спајић, Никола Вујановић, Миња Дедић.

⁸⁰ Податке о раду и развоју културно-умјетничке екипе, доцније позоришне групе, као и податке о стварању Црногорског народног позоришта, добио сам од Душана Поповића (12. маја 1961), на чему сам му небично захвалам.

Назив Црногорско народно позориште сретам први пут у сачуваним изворима у децембру 1944. године („Омладински покрет“, бр. 9-од 29. децембра 1944.), гдје поред осталог пише и ово: „16 (децембра 1944 — прим. З. Ј.), чланови Црногорског народног позоришта приказали су за делегате у сали Народног позоришта *Најезду* од Леонида Леонова, драму у четири чина...“ (текст се односи на представу која је изведена на Цетињу за делегате II конгреса Народне омладине Црне Горе и Воке). Према већ цитираној изјави Душана Поповића ово позориште је било расформирано након коначног ослобођења Црне Горе, да би септембра 1945. године било формирано професионално Народно позориште са сједиштем на Цетињу.

на примјер, није прекидала рад ни у вријеме када је услед непријатељског напада напуштала срез. Она је до ослобођења 1945. године дала 70 приредби које је посјетило преко 30.000 грађана.⁸¹ Екипа из Андријевице дала је у истом времену 80 приредби. Све екипе које су постојале при среским НОО заснивале су свој рад у току рата на професионалној основи. Потребне популарисања борбе захтијевале су да им то буде искључиви посао.⁸²

Домови културе у којима су биле смјештене библиотеке (са оскудним бројем књига) и читаонице одиграле су важну улогу у стварању културних навика код народа. У читаоницама су поред партизанске штампе биле смјештене и зидне новине. У извјесном смислу оне су биле мјерило расположења народа у примању ових новина. Чланци за зидне новине које су писали људи из народа изражавали су интересовање народа и његово схватање и разумијевање политичких и културно-просвјетних питања. Како су се у домовима културе одржавале многе културне приредбе, разне свечаности, скупови и предавања, то се с правом може рећи да су они били права жарница народне културе. Они су сједињавали и организационо повезивали све културно-просвјетне активности једног села (општине) у циљу масовне културно-просвјетне дјелатности. У домовима културе на територији барског среза одржана су 23 предавања и 46 приредби. На 16 приредби културно-просвјетне групе Среског НОО Андријевица било је присутно 8.000 гледалаца. Приликом наступа у Плаву и Гусињу запажен је био већи број муслиманки — без фереца.

Домови културе су отворени на читавој слободној територији чим би се она створила. У беранском срезу, на територији НОО Доња Ржаница, Штитари и Полица, домови културе су били формирани фебруара 1944. године.⁸³ Андријевица је такође имала лијепо уређени Дом културе са библиотеком и читаоницом. Након ослобођења Никшића отворена је при среском НОО библиотека са око 3.000 разних књига. На територији среза било је укупно 69 домова културе. Читаонице су иначе биле отворене у свим општинским центрима, па и селима. У херцеговском срезу их је, првих дана после ослобођења, било 29. Посјета читаоницама, међутим, није у неким мјестима била ни приближно онолика колико се рачунало када се радило на њеном отварању.

⁸¹ „Побједа“, бр. 11, 28. I 1945.

⁸² Тек од марта 1945. године ове екипе примају чисто аматерски карактер. У циркуларном писму Председништва ЦАСНО-а од 22. III 1945 (ИИЦГ, 8133/IV 1—7), које је било упућено свим среским НОО, каже се да професионалне екипе треба расформирати а нове формирати искључиво на добровољној основи: „Дакле сваки од учесника у овим групама треба да има своје стално занимање, а само повремено и узгредно да ради у њима“ — каже се у писму.

⁸³ ИИЦГ, приновљена грађа, 10669/VI 4, извјештај Среског НОО Беране, од 21. II 1944.

⁸⁴ Зборник, IV,

Очито је да су органи народне власти морали да улажу велики напор како би што прије код народа створили такве навике да народ цијело своје слободно вријеме користи у оваквим читаоцима.

Потребно је истаћи и улогу омладинских домова који су били смјештени у домовима културе, премда најчешће у посебној згради.

Органи народне власти су водили бригу за чување и заштиту свих културно-историјских и умјетничких споменика, како из раније прошлости тако и из овога рата. Архиви, музеји и друге старине биле предмет бриге највиших органа народне власти у вријеме када се још увијек водила жестока ођужана борба са непријатељем у Црној Гори.⁶⁵

*

Сви наведени подаци недвосмислено потврђују бригу органа народне власти за сва питања просвјете и културе. Негдје је културно-просвјетна дјелатност била јаче развијена а негдје слабије, што је зависило од тренутне политичке ситуације, материјалних услова и кадровских могућности. Највиши органи народне власти у Црној Гори настојали су да подстакну културно-просвјетни рад једнако у свим мјестима слободне територије. Неједнако постигнути резултати и поред приближно једнаке бриге локалних органа народне власти, говоре да је успех био у зависности од интензитета највишег органа власти у Црној Гори — ЗАВНО-а и доцније ЦАСНО-а. Природно је што је највећи напор уложен у организовање школа. И што је на том пољу постигнут најбољи успех. Бачки родитељи су, спремајући и одациљући дјецу у нове народне основне школе, давали пуно признање и повјерење организаторима тих школа. А то је значило даљу афирмацију органа народне власти, која је у одређеном тренутку била и те како важна. С друге стране, настојећи да што

⁶⁵ Интересантно је писмо Повјереништва ЦАСНО-а које је 20. XII 1944. године било упућено свим среским НОО. Цитираћемо га:

„За културно-политичку историју наше ослободилачке борбе неопходно је потребно да се прикупи у научним институтима сва наша штампа која се појавила у току ове три и по године. Зато хитно предузмите следеће:

1. Одмах приступите сакупљању свих штампаних и умножених ствари које имају културно-историјски значај. Зато издајте наређење и упутства свим подручним органима за прикупљање штампаних ствари: књига, часописа, листова, народних пјесама пониклих у овом рату као и других ствари. Исто тако ступите у везу и са свим другим организацијама на вашем подручју код којих мислите да се може наћи горе именована штампа. Све прикупљене ствари слати овоме Одјељењу по један примјерак, по могућству у оригиналу. Остале примјерке чувајте код себе брижљиво.

2. Од штампаних ствари које излазе сада или убудуће на терену вашег среза (новине, брошуре, прогласи итд.) слаћете обавезно по један примјерак овоме Одјељењу у исте сврхе“ (ИИЦГ, 4672/VII 2—65).

више и боље приближе културу и просвіету народу (преко ана-
 фабетских течајева, културно-умјетничких екипа и свих у
 чланку набројаних институција), органи народне власти су ути-
 цали на развијање и васпитавање свијести код народа о потреби
 стицања нових знања. Револуционарне промјене политичке при-
 роде (побједа над окупатором и класним непријатељем, рушење
 буржоаског државног апарата и прелазак власти у руке народа
 и др.) морале су да иду упоредо са револуционарним промјенама
 у човјековом мишљењу. Јер само са правилно формираном сви-
 јешћу народ је могао онако масовно да се бори за ново и да га
 чува од непријатеља. Да је и у овоме постигнут успјех најбоље го-
 вори чињеница што су народни борци у рату тако рећи у једној
 руци носили књигу а у другој пушку.

RESUMÉ DE L'ARTICLE DE Z. LAKIĆ
 L'ACTIVITÉ CULTURELLE ET D'INSTRUCTION DES ORGANES DU
 POUVOIR POPULAIRE SUR LE TERRITOIRE LIBRE DE
 MONTÉNÉGRO (1943—1944)

Les conditions pour l'organisation d'une activité culturelle et d'
 instruction au Monténégro étaient favorables à la fin de 1943. La situa-
 tion politique générale permettait alors un développement de plus en
 plus fort du mouvement de libération populaire. Le territoire libre
 grandissant donnait des possibilités pour une activité plus intensive
 sur l'amélioration de la vie de l'arrière. Les organes du pouvoir popula-
 ire consacraient à cette question un soin particulier. On avait fait des
 larges préparations pour animer la vie culturelle qui était interrompue
 au printemps de 1942, quand les forces des partisans étaient obligées
 de quitter le domaine de Monténégro. Des exemples nombreux d'une
 activité culturelle et d'instruction très variée à la fin de 1943 et au cours
 de 1944 prouvent qu'il s'agissait d'une suite et non d'un commencement
 de cette activité.

Quand le problème d'alimentation de la population et de l'armée
 était aigu et quand les unités des partisans bien rarefiée avaient besoin
 d'être remplies par des nouveaux venus, il était naturellement difficile
 qu'on consacre une attention plus poussée à la question culturelle et
 d'instruction. Pourtant, les comités de libération populaire dans pres-
 que tous les arrondissements forment des organes pour l'action cultu-
 relle du territoire. Au début de 1944 on forme des comités populaires
 d'instruction qui étaient des organes executifs du pouvoir populaire pour
 l'organisation de la vie culturelle sur le territoire libre. Ces comités
 étaient aidés par le plus haut organe du pouvoir populaire de Monté-
 négro, le Conseil antifasciste provincial de libération populaire de Monté-
 négro et les Bouches de Kotor et plus tard par l'Assemblée antifasciste
 de libération populaire de Monténégro (CASNO).

Dans le procès du perfectionnement culturel du peuple il faut souligner trois aspects principaux :

1. Instruction scolaire
2. Instruction populaire et
3. Activité culturelle générale

Malgré les difficultés qui devenaient de plus en plus grandes pendant la guerre, les écoles élémentaires se sont rouvertes dès que les conditions l'avaient permis. Et les difficultés étaient nombreuses : les écoles brûlées ou détruites, d'accessoir scolaire et les livres manquaient. L'espace scolaire n'était pas du tout suffisant : dans l'arrondissement de Berane il y avait 22 écoles avec 34 classes et 1850 élèves. Par conséquence l'enseignement en plein air n'était pas rare si le temps le permettait. Le plus grand problème était le manque du personnel de l'enseignement. L'arrondissement d'Andrijevica en est un exemple avec ses 3000 élèves et 45 instituteurs ou professeurs.

Les organes du pouvoir populaire se sont particulièrement consacrés à l'instruction générale du peuple. On a voulu organiser une telle activité qui comprendrait les plus larges couches du peuple et dont le peuple profiterait le plus. L'effort du pouvoir populaire y devait être plus grand parce que l'héritage cultures laissé par ancienne Yougoslavie était bien petit. L'instruction générale comprenait un réseau de cours pour les analphabètes, les cours pour des spécialisation, des conférences politiques ou d'instruction générale et aussi des journaux parlés et le journal mural. La radio et la presse des partisans, qui ne cessait pas de donner des publications pendant toute la guerre, complétaient ce genre d'activité.

D'autre part, l'activité culturelle générale comprenait des groupes artiste dilettantes qui existaient à côté de tous les comités de libération populaires des arrondissements et aussi des communes. Un de ces groupes de jeunesse qui était lié avec CASNO a donné au cours de la première moitié de 1944 une cinquantaine de fêtes avec 15.000 spectateurs. Ce même groupe est devenu à la fin de 1944 le Théâtre populaire de Monténégro. Les Foyers culturels qu'on voyait dans presque tous les villages du territoire libre étaient les points d'une activité culturelle la plus intensive. La vie politique et culturelle qu'on y menait a joué un rôle important dans la formation des habitudes culturelles du peuple.

Grâce à toute cette activité on formait la conscience du peuple parce que les changements révolutionnaires d'une nature politique devaient être accompagnés par des changements radicaux dans les opinions du peuple. Ce n'est qu'avec une conviction profonde que ces changements sont vraiment et profondément populaires que le peuple a pu si en masse combattre pour ce nouveaux et le défendre contre l'ennemi.